

незалежності козацької України від Речі Посполитої, засвідчив визнання України як окремої держави з боку Росії, а також відкрив перспективу урядові Б.Хмельницького разом із Росією довести до переможного кінця війну проти Речі Посполитої. Однак царський уряд став на шлях порушення умов Б.с., намагаючись обмежити внутрішній суверенітет Української козацької держави. Тому українсько-російський договір проіснував 4,5 року і був розірваний гетьманом І.Виговським у зв'язку з укладанням Гадяцького договору 1658 з Річчю Посполитою.

Літ.: Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. – СПб., 1878, т.10.; Яковлів А. Українсько-московські договори в XVII–XVIII віках. – Варшава, 1934; Брайчевський М. Приєднання чи возз'єднання? (Критичні замітки з приводу однієї концепції) //Україна, 1991, №16-17; Грушевський М. Переяславська умова України з Москвою 1654 року. Статті й тексти. В кн.: Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть. – К., 1991; Липинський В. Україна на переломі 1657–1659. Замітки до історії українського державного будівництва в XVII–ім столітті. – Філадельфія, 1991; Мицик Ю. Полин-корінь (Скільки діяв українсько-російський договір 1654 року?) //Старожитності, 1991, №1; Цибульський В. Переяславська угода 1654 року у зарубіжній історіографії. – Рівне, 1993; Апанович О.М. Українсько-російський договір 1654 р.: Міфи і реальність. – К., 1994; Смолій В.А., Степанков В.С. Богдан Хмельницький: Соціально-політичний портрет. – К., 1995; Українсько-російський договір 1654 р.: нові підходи до історії міждержавних стосунків. – К., 1995.

В.С.Степанков.

БЕРЕСТЕЙСЬКА ЦЕРКОВНА УНІЯ 1596 – церковно-історична подія, внаслідок якої більшість ієрархів Київської митрополії перейшла з-під юрисдикційного підпорядкування Константинопольського патріархату під верховенство Римського престолу, зберігаючи візантійсько-слов'янську обрядовість, власні ієрархічно-адміністративні структури, канонічний правопорядок та духовно-культурну спадщину.

Головною причиною унії був глибокий занепад православного церковного життя на українсько-білоруських землях у складі католицької Речі Посполитої. Основними безпосередніми чинниками кризи були втрата національної освіченої еліти та полонізація знаті; залежність ієрархії й духовенства від волі світських патронів, корумпованість і деморалізація кліру; занепад загальної освіти і богословських наук; занехаяння традиційної соборної практики управління, втрата зв'язків з іншими центрами східного християнства та відсутність підтримки від Константинопольської церкви, яка під османським правлінням після падіння Константинополя (1453) сама опинилася на межі виживання. Обезсилювали Руську православну церкву в Речі Посполитій також протестантські течії, що з'явилися

у Польщі та Литві (вони зачепили не лише панівну католицьку, а й, частково, православну церкву), і реакція на них католицизму, який, почасти стримавши наступ протестантизму, спрямував вістря богословської полеміки на викриття вад руського православ'я, пропонуючи як порятунок перехід під папську юрисдикцію. Це відображено у творах таких католицьких полемістів, як С.Гозій, Б.Гербест, А.Поссевіно та, особливо, у трактаті "Про єдність Церкви Божої під одним пастирем та про грецьке від тої єдності відступлення" (1577) єзуїта П.Скарги.

Загроза протестантизму, закиди і відверті утиски з боку католиків, усвідомлення кризовості власного церковного життя на фоні змін у сусідів були тими рушіями, які вивели православних з інерції застою. Опинившись перед викликом християн Заходу, деякі церковні діячі поступово стали вбачати там готові моделі й засоби для проведення реформ у Київській митрополії. Ініціативу в русі за духовно-культурне відродження виявили насамперед миряни, нечисленні, але досить заможні та тоді ще впливові православні магнати (як Г.Ходкевич або кн. В.-К. Острозький) і міщани, об'єднані у братства, які, долаючи байдужість, а то й відвертий спротив єпископату, взялися за розвиток книгодрукування, освіти, в т.ч. богословської полеміки, сприяючи кращому усвідомленню власної релігійної ідентичності та особливого місця у ній візантійської спадщини.

Східні ієрархи, не маючи змоги істотно оновити Церкву на власних землях, почали виявляти зацікавлення духовною боротьбою в Україні й Білорусі, хоча їхні відвідини українсько-білоруських земель, як правило, були пов'язані з подорожами до Москви за милостинею. Однак навіть така побічна увага сприяла поліпшенню справ у Церкві. Перебування патріархів Йоакима Александрійського (1585-86) та Єремії II Константинопольського (1588-89) започаткувало низку радикальних реформ у Київській митрополії, спрямованих на подолання негараздів та відновлення канонічного правопорядку й авторитету церковної влади. Так, Єремія II усунув правлячого малодіяльного митрополита Онисифора Дівочку і за згодою польського короля Сигізмунда III Ваза висвятив на його місце Михайла Рогозу. Невдовзі він призначив луцького єпископа К.Терлецького своїм екзархом, уповноваживши його наглядати за діяльністю всіх руських владик, включно з митрополитом. Саме останнє породило відносини неприязні у православній верхівці. Патріарх надав широкі привілеї братствам мирян, зокрема у Львові та Вільно (нині Вільнюс), виводячи їх з-під влади місцевих єпископів та даруючи їм право контролювати поведінку ієрархів і духовенства. Реформаторська діяльність Єремії II у Київській митрополії сприяла зростанню усвідомлення серед її єпископату потреби в змінах та стала водночас опорою для діяльності мирських лідерів, хоча запроваджені патріархом нововведення радше внесли дезорганізацію в існуючі структури управління і захитали традиційні підвалини східно-християнського церковного устрою.

Невдовзі після від'їзду патріарха Єремії II з України у липні (червні) 1590 владики Київської церкви зібралися на перший після довгої перерви собор у Бересті. Проведення соборів у наступних роках стало регулярним

і засвідчило про серйозність намірів ієрархії відновити свій авторитет та перебрати під свій нагляд реформування Церкви на традиційних еклезіологічних засадах. З цією соборною зустріччю пов'язана перша конкретна ініціатива єпископів щодо унії з Римом. Владика К.Терлецький з Луцька, Леонтій Пельчицький з Пінська (нині місто Брестської обл., Білорусь), Діонісій Збируйський з Холма (нині Хелм, Польща) та Г.Балабан зі Львова підписали 3 липня (24 червня) 1590 декларацію, в якій висловили готовність визнати зверхність Риму, наполягаючи на збереженні традиційних обрядів і устрою своєї Церкви та домагаючись від Сигізмунда III гарантій юридичної рівності з латинниками. Протягом наступних років ініціатори поширили й деталізували свої вимоги у нових документах аж до вироблення остаточних “Артикулів, які відносяться до з'єднання з Римською Церквою” 10 (01) червня 1595, узгоджуючи їх з латинськими ієрархами і представниками цивільної влади Речі Посполитої та заручившись підтримкою київського митрополита Михайла Рогози й усіх інших єпископів. “Артикули...” відображають усвідомлення ієрархією еклезіальної гідності та церковної помісності, їхнє щире бажання досягти такого поєднання з Римським престолом, яке не порушувало б обрядових традицій християн Сходу та забезпечувало б їм однакові права й привілеї з римо-католиками, оберігаючи життєздатність їхньої власної, утискуваної Церкви.

Особливу роль у формулюванні позиції єпископату відігравали патріарший екзарх К.Терлецький та І.Потій, який, на прохання кн. В.-К. Острозького, покинув берестейське каштелянство і сенаторське крісло та прийняв від короля призначення на Володимирське єпископство, щоб втілити в життя наміри князя щодо унії з Римом, про які той ще у 1580-х рр. заявляв представникам папи і які виклав у вигляді конкретних пропозицій у листі до Іпатія від 15 (6) червня 1593. В.-К. Острозький вважав, що Київська митрополія повинна домовитися зі східними патріархами, Московським патріархатом і Молдавською православною церквою про спільну участь у порозумінні з Латинською (тобто Римською) Церквою.

Єпископи тримали свої приготування у таємниці й практично виключили з переговорів ширші кола мирян, що й стало однією з головних причин зростання спротиву планам ієрархії. Це, однак, не перешкодило усім єпископам на соборі 21 (12) червня 1595 прийняти остаточне рішення про унію та делегувати двох своїх представників – Іпатія й Кирила – для її укладення в Римі. Там після докладного перегляду “Артикулів...” і визнання віри, яке було складено посланцями від імені всієї ієрархії за формулою, виробленою Тридентським собором, 23 грудня 1595 папа Климент VIII прийняв руських владик з їх духовенством і вірними в лоно католицької Церкви, про що офіційно оголошувалося у виданій того ж дня апостольській конституції *Magnus Dominus et laudabilis nimis*. Рим, хоч прямо й не покликаючись на “Артикули...”, гарантував дотримання практично всіх домагань єпископату та врегулював юрисдикційний статус Київської митрополії в буллі *Deset Romanum Pontificem*, а також доклав великих зусиль, щоб забезпечити прийняття унії, звернувшись з листами до короля та провідних світських і церковних діячів Речі Посполитої.

Папські документи свідчать, що відповідно до посттридентської еклезіології, поширеної у Римській курії, ця унія не розглядалася як об'єднання двох окремих Церков, а як “примирення і навернення руських єпископів до Католицької Церкви” після “засудження й відкинення єресей, помилок і схизм”. Тобто Руська церква не вважалася помісною Церквою, а, радше, сукупністю окремих єпископів та вірних, приєднаних до Римської церкви, зі спеціальним церковним та дисциплінарним статутом, наданим папою з огляду на етнічні та історичні особливості. Ця обставина також неабияк спричинилася до зміцнення опозиції супроти такої унії.

Після повернення Іпатія й Кирила у Бересті в кафедральній церкві св. Миколая 15 (06) – 19 (10) жовтня 1596 під керівництвом митрополита й за участі більшості єпископів, представників папи й короля відбувся черговий собор, на якому було затверджено унійний акт двох руських представників у Римі.

Водночас опозиція під проводом кн. В.-К. Острозького та представника константинопольського патріархату Никифора і двох українських владик Г.Балабана й Михайла Копистенського, які раніше належали до ініціаторів унійних заходів, а протягом останнього року перейшли до табору її супротивників, провела у тому ж місті свій собор, на якому відкинула проголошену унію.

Після невдалих спроб досягти порозуміння два собори себе взаємно викляли, поклавши початок болісному поділові Київської митрополії на унійну і православну частини, що спричинило до тривалої релігійної полеміки та міжконфесійного протистояння, яке відобразилося на розбіжності оцінок Б.ц.у. у пізнішій історіографії та позначилося на міжцерковних взаєминах в Україні.

Літ.: Documenta Unionis Berestensis eiusque auctorum (1590-1600). – Romae, 1970; Основні документи Берестейської унії. – Львів, 1996; Дмитриев М.В. и др. Брестская уния 1596 г. и общественно-политическая борьба на Украине и в Белоруссии в конце XVI – начале XVII в. – М., 1996, ч.1.; Halecki O. Od unii florenckiej do unii breskiej. – Lublin, 1997, t. 1-2; Гудзяк Б. Криза і реформа: Київська митрополія, Царгородський патріархат і генеза Берестейської унії. – Львів, 2000.

Б.О.Гудзяк, О.Ю.Турій.

БЕРЕСТЕЦЬКА БИТВА 1651 – відбулася 28 (18) червня – 10 липня (30 червня) 1651 неподалік від м. Берестечко між українським військом на чолі з Б.Хмельницьким і польським військом під проводом короля Яна II Казимира Ваза. Напередодні, 22-26 (12-16) червня, польське військо (100-120 тис. жовнірів і шляхтичів та 120 тис. слуг і обозних) переправилося через р.Стир (притока Прип'яті) і розташувалося табором на її правому березі навпроти Берестечка. 25 (15) червня Б.Хмельницький, дочекавшись підходу 40 тис. татар під проводом хана Іслам-Гірея III, вирушив назустріч польському